

HAK, ADALET VE ÖZGÜRLÜK BAĞLAMINDA ROUSSEAU

Aysel DEMİR*

Öz

Bu çalışmada, Rousseau'nun genel istenç kavramının doğa durumu, toplum sözleşmesi ve özgürlük kavramları üzerine etkisi incelenmiştir. Buna göre Rousseau, gerçek özgürlüğün doğa durumunda olduğunu, ancak uygarlığın gelişiyle insanların özgürlüklerini kaybetme durumuyla karşı karşıya kaldıklarını ifade etmektedir. Rousseau için, bu durumdan insanın kendini kurtarması ve özgür olması; genel istençle bir araya gelerek bir toplum sözleşmesine taraf olunmasıyla ancak mümkün olabilir. Bununla birlikte, özel istençlerin bir araya gelerek genel istenci oluşturmasının, ortak noktada buluşma bağlamında, oldukça zor olduğu ifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rousseau, Genel İstenç, Doğa Durumu, Toplum Sözleşmesi, Özgürlük

ROUSSEAU, IN THE CONTEX OF RIGHT, JUSTICE AND FREEDOM

Abstract

In this study, the effect of general will is analyzed on the state of nature, social contract and freedom. Rousseau belived that real freedom realized in the state of nature. Accordingly, people came to face to face losing their freedom because of appearing civilization. According to Rousseau, if people want to self-rescue and want to be free, then they should come together and make a social contract through the general will. However, it is stated that it is quite difficult to come together of individual wills for general will.

Key Words: Rousseau, General will, State of nature, Social contract, Freedom

---

* Ankara Üniversitesi Felsefe Bölümü Doktora Öğrencisi, ayselmus1@hotmail.com

Hak, Adalet ve Özgürlük Bağlamında Rousseau

Rousseau, insanları düşünceleriyle peşinden sürüklemiş, olması gereken bağlamında; hak, adalet, özgürlük üzerine düşünceleriyle tarihe damgasını vurmuş bir toplum yorumcusudur, bir toplum sözleşmesi kuramcısıdır ve nihayetinde bir ahlakçıdır! Rousseau, bireylerin özgür ve eşit bir biçimde genel istenç ile bir araya gelip, siyasi bir işbirliği içerisinde bir sözleşme aracılığıyla toplumsallaşmasının gerekliliğini vurgulamaktadır, çünkü koşullar böyle bir durumu zorunlu kılmaktadır. Bu anlamda, özellikle genel istenç kavramı, Rousseau'nun siyaset felsefesinde, doğa durumundan toplum sözleşmesine geçişte, özgürlüğe adım atılmasını sağlayan en temel kavramdır. Dolayısıyla, bu kavramın işleyiş aşamasına bakmak gerekmektedir.

Rousseau, diğer birçok düşünürün iddia ettiğinin aksine, doğa durumunda bireylerin gerçekten özgür olduğunu, onları sınırlayacak hiç bir şeyin olmadığını ve asıl gerçekliğin doğa durumunda yaşandığını bildirmektedir. Doğa'nın yaratıcının elinden çıkan her şey gibi mükemmel olduğunu, ancak bunun insanın elinde param parça olup, bozulduğunu iddia etmektedir (Rousseau, 2003:23). Rousseau'ya göre, toplum ve devlet öncesi dönemde insanlar; özgür, eşit ve mutlu bir yaşam sürdürmektedirler. Ama özel mülkiyetin ortaya çıkışı bütün dengeleri alt üst etmiş, insanın insana bağımlılığı da bir anlamda köleliği getirmiştir.

Özellikle, özel mülkiyet sorunun ortaya çıkmasıyla sermayeyi elinde bulunduran zengin kesim, yoksul kesimle aralarında çıkan çatışma sonucunda oluşan kaos durumunu, kendi lehlerine çevirmek için ve var olan mülkiyetlerini korumak için bir güce ihtiyaç duymuşlardır. Yoksullarla aralarında oluşan çatışma sonucunda, bir sözleşme etrafında birleşme istekleriyle, toplum sözleşmesinin temelleri atmışlar ve böylece, devletin kurulmasına ortam hazırlamışlardır. Zengin kesimin, kendi çıkarına kurulmasına yol açtığı devlet ve yasalar, görünürde herkesin can ve mal güvenliğini sağlıyor gibi gözükmesinden dolayı, diğer bireylerin kolayca ikna edilmesine yol açmaktadır. Ayrıca, sermaye sahibi zengin kesim, yoksulların bir kısmını kendi mülklerini korumakla görevlendirip, onlara sorumluluklar vererek kendilerini güvence altına almaktadır. Böylece de zengin özel mülk sahipleri, yapmak istediklerini kolayca gerçekleştirme imkânı bulmaktadır.

Rousseau, uygar toplumun kuruluşunu şu cümleyle ifade eder: “Bir toprak parçasının etrafını çitle çevirip ‘Bu, bana aittir!’ diyebilen, buna inanacak kadar saf insanlar bulabilen ilk

insan, uygar toplumun gerçek kurucusu oldu” (Rousseau, 2004:123). Buna göre, doğa durumunda var olan sınırsız özgürlük; özel mülkiyetin ortaya çıkmasıyla bozulmuş, eşitsizlik ve insanın insana bağımlılığı doğmuştur. Rousseau doğa durumundan çıkıp, uygar bir topluma girişte tarafların yozlaştığına işaret eder, çünkü “Onlar, doğa durumunda sahip oldukları diğer erdemlerin de kaynağı olan merhamet duygularını bastırmaya zorlanmışlardır. Uygarlık: rasyonel, hesap yapan, bencil bir azınlığın, çoğunluğa karşı yaptığı bir komplonun sonucudur” (Kymlika, 2006:290). Rousseau’ya göre, doğa durumundaki vahşi insanın ilkel ve yalnız yaşamı, uygarlığın yarattığı konforlu ortamdan çok daha iyidir (Rousseau, 2004:112). Vahşi insan, iyinin ve kötünün ne olduğunu bilmediği için henüz iyi veya kötü değildir; masum, özgür ve bağımsızdır (Yalvaç, 2007:17). Uygar toplum, insanların birlik, barış, özgürlük ve eşitlik içinde birlikte yaşadıkları doğal bir durumdan; birbiriyle rekabet eden, kendini düşünen bir varlığa dönüştüren, diğer insanlara bilinçli olarak zarar verebilen bir eşitsizlik durumuna geçtikleri bir alandır. Dolayısıyla, sözde uygar olarak ortaya çıkan bu toplum, insanların özgürlüklerinin elinden alındığı ve keskin eşitsizliklerin egemen olduğu bir düzenden başka bir şey değildir.

Bu nedenle, herkesin ortak istençle birleşeceği bir toplum sözleşmesinin yapılması bir zorunluluk gibi gözükmektedir. Rousseau, yaşanılan dönem için en uygun çözümü toplumsal bir sözleşme eşliğinde, herkesin eşit sayılacağı bir düzen kurulmasında bulmuştur. Bu bağlamda Rousseau, toplum sözleşmesinin gerçekte şu soruna çözüm bulacağını iddia etmektedir: “Üyelerinden her birinin canını, malını tüm ortak gücüyle savunan ve koruyan öyle bir katılım, bir toplum biçimi bulmalı ki, her birey bir yandan başkalarıyla birleşmiş bütünleşmişken, öte yandan yalnızca kendine boyun eğsin ve eskisi kadar özgür kalsın!” (Rousseau, 1993: 25).

Rousseau’nun amacı, genel istencin kendini gerçekleştirebileceği bir toplum düzeni kurmaktır. Toplumsal sözleşme aracılığıyla düzenin sağlanması, insanları devlete bağlamaktadır. Bununla birlikte, devletin devamlılığı için gereken şey ise halkın ortak yararına genel bir istence sahip olmaktır. Toplumsal düzen, özgürlükleri korumak için yasaya boyun eğmeyi gerekli kılmaktadır. Ama bu sözü edilen yasa, herkesin istencini temsil ettiği ölçüde ancak mümkün olabilir. Böyle olduğu takdirde, insan yasaya uymakla kendi istencine de uymuş olacaktır ve kendi istencine uyan insanın da özgürlüğü kaçınılmaz olacaktır.

Rousseau'nun vurguladığı bu istenç, yasama ve yürütmenin tek kaynağı olup, ortak istençle hareket eden yurttaşların oy kullanmalarıyla belirlenmektedir. Bu oylamada, her ne kadar çoğunluğun iradesine üstünlük tanınsa da, bu genel istencin kullanıldığı anlamına gelmemektedir. Genel istenç, halkın tümünün veya çoğunluğunun yönetime sahip olduğu demokratik yönetimlerde anlam bulacaktır. Rousseau'ya göre, gerçek demokrasiler, halkın kolayca bir araya gelebilecekleri ve her bir yurttaşın diğerini kolayca tanıyabileceği kadar küçük olmalıdır.¹ Ancak böyle devletlerde halkın yönetimde söz sahibi olarak, kendini gerçekten temsil etmesi mümkündür ve genel istenç, özel bir çıkara olanak vermeden tam olarak yansımaları bulmuş olur.

Rousseau'nun düşüncesinde, istence anlam kazandırarak tarafları birleştiren, kamu yararına olan ortak çıkarıdır. Ortak çıkar ile adalet uyur ve ortak görüşmelere hak duygusu katar. Bu bağlamda, her zaman doğru ve haklı olan genel istenç, tüm özel istençleri dışlar ve sadece kamu yararına yönelir. Rousseau için, özel istenç bireye işaret ederken, genel istenç yurttaşa işaret eder ve anlaşılacağı üzere, birey olmakla yurttaş olmak birbirinden ayrı şeylerdir. Genel istençte yurttaş; kişisel görüşlerini ve çıkarlarını bastıran, kendini bütünü ayırmaz bir parçası olarak gören ve salt ortak iyiliğe yönelen bir kimse olarak tanımlanır. Buna göre, devleti ortak iyiliğe yönlendirmek genel istencin işidir ve genel istencin uygulanmasına da egemenlik denir.

Bu noktada, Rousseau'nun egemenlik anlayışının, “doğa durumunda özgürlüğün olmadığı, bir kaos ortamının bulunması ve bu durumdan kurtulmak, kendilerini koruma altına almak için bireylerin egemen bir gücün altına girmeleri gerektiğini” düşünen T. Hobbes ve J. Locke'dan farklı olduğunu görürüz. Bu iki düşünür için egemenlik, halktan egemene geçiş

¹ Bu anlamda Rousseau, devlette herkesin birbirini tanıması düşüncesinden hareket etmektedir. Savunduğu düzenin gerçekleşebilmesi için; ilkin, yurttaşlar aynı soydan gelecek, çıkarları ortak olacak, kökleşmiş kör inançlar olmayacak, herkes birbirini tanıyacak, zengin ya da yoksul olmayacak, bireyler kendi kendine yetecektir. Kısacası, kurulacak olan, eski bir ulusun dayanıklılığıyla yeni bir ulusun uysallığını birleştiren bir ulus olmalıdır. O, Korsika adasının bu özelliklere sahip olduğunu düşünür. Diğer bir ifadeyle, Rousseau'nun tanımladığı biçimde, sosyal dayanışmanın güçlü olması için herkesin birbirini tanımasına, akrabalık ve dostluk ilişkilerinin gelişmesine gerek vardır. Bu koşulların olduğu toplumda, yüz yüze ilişkiler ön planda olur, ki bu da karar alma süreçlerinde, halkın azınlık ve çoğunluk biçiminde, iki keskin karşıtlık içinde bölünmesini imkânsız kılacaktır, çünkü bu kent devleti, türdeş bir toplum olduğu için günümüz ulus devletlerinden farklı olarak, içinde dinsel, etnik, kültürel farklılıklar barındırmaz (Uygun, 2003:146). Onun düşlediği devlet, Yunanlıların şehir devletleri ya da Cenevre'ye benzeyen küçük anlaşma devletidir (Thomson, 2006: 128), Elbette, Rousseau'nun bu düşüncesini incelerken, kendi içinde bulunduğu yaşam koşullarını ve yaşadığı çağın getirdiği bakış açısıyla hareket ettiğini göz ardı etmemeliyiz.

şeklinde ilerlemektedir. Örneğin Hobbes’da halk, bir egemen yaratır ve bütün iktidarı ona devreder. Egemenin hâkimiyeti, uygulayanla özdeştir. Locke’ın toplum sözleşmesinde ise halk, sınırlı amaçlar için sınırlı bir yönetim meydana getirir. Ancak Rousseau’ya göre, kesinlikle halktan egemene geçiş şeklinde bir egemenlik aktarımı söz konusu olamaz ve olmamalıdır da! Egemenlik, tamamıyla halka aittir ve orada da kalmalıdır. Rousseau, egemenlik kavramını yalnızca yasa yapma yetkisi olarak kullanmıştır, çünkü egemenin elinde, yasama gücünden başka bir yetki yoktur ve o, sadece yasalarla iş görmektedir.

Rousseau’ya göre, genel istenç, ancak ve ancak demokratik bir ortamda uygulanabilir. Bu anlamda, Rousseau, tek bir devlet biçimi olduğunu ama farklı hükümet biçimlerinin de onaylanabileceğini düşünmektedir. Bu halkın egemen olduğu tek devlet biçimi; demokrasi ya da cumhuriyettir. Bunun dışındaki diğer siyasal örgütlenmeler, kamusal yararı gözetmediği için devlet adını almaya layık değildirler. Eğer bir yönetim, yasaları kendine temel alıyorsa o zaman meşrudur. Cumhuriyette halk, temel yasaları yapar, halk meclisi aracılığıyla da egemenliğini kullanır. Ancak, toplumun temel yasaları yapılırken, halk, tüm yurttaşların oluşturduğu bir meclis aracılığıyla iradesini doğrudan ifade etmelidir.

Rousseau, Toplum Sözleşmesi adlı eserinde, “toplumu oluşturacak üyelerden her birini, bütün üyelerin ortak güçle savunup koruduğu bir toplum yapılanması bulunması gerektiğini ve burada, her insanın hem diğer üyelerle birleştiği halde yine kendi buyruğunda kalabildiği hem de doğa durumundaki kadar özgür olabildiği” bir duruma işaret etmektedir (Rousseau, 1993: 25).

Rousseau, eğer toplum içinde kötülüğe engel olmak istiyorsak bireyin yerine yasayı koyarak, genel istenci kişisel istence egemen kılmamız gerektiğini düşünmektedir. Böylece ona göre, doğal durumun iyi yönleri ile toplumsal durumun iyi yönleri birbirleriyle kaynaştırılabilir. İnsan kötülükten, özgür istencini kullanarak kurtulma olanağına sahiptir. O halde, ilkel durumun süremeyecek bir durum olduğunu söylemek mümkündür.

Rousseau, toplumsal sözleşmenin amacını, sözleşmeyi yapanların korunması olarak belirler. Doğa durumu artık sürdürülemeyeceği için yapılması gereken şey, sözleşme yapmaktır. Rousseau’ya göre, “Başkalarının zararına kendi yaşamını korumak isteyen, gerektiğinde yaşamını onlar için gözden çıkarmalıdır. Ayrıca, yurttaş yasanın ‘Atıl!’ dediği tehlike üstüne yargı yürütemez artık ve hükümdar da: Devlet için çıkar yol senin ölmendir,

dediği zaman, yurttaş ölmek zorundadır, çünkü o zamana kadar güvenlik içinde yaşadıysa, bu koşulun gölgesinde yaşamıştır ve artık yaşamı yalnız doğanın bir nimeti değil, devletin koşullu bir armağanıdır.”

İşte bu noktada bireyler, bir toplum sözleşmesi etrafında kendi istenciyle kendini yasalara bağlamakla yeniden özgür olur. Kısaca Rousseau, toplum sözleşmesi ile bir araya getirdiği insanları, doğa durumundaki kadar özgür olmalarını sağlayacak şeyin genel istençle eylemek olduğunu bildirir. Oybirliğiyle yapılan sözleşmede, herkes kendi özgür istenci ile toplumu ve devleti yaratacak yasaları belirleyecektir. Ortaya çıkan kolektif bütünün istencine, bazı koşulları taşımak kaydıyla, genel herkes uymakla yükümlüdür. Her yurttaş genel istencin oluşumuna bizzat katılacağı için toplumu yöneten yasalar bu istencin ürünü olacaktır (Uygun, 2003:137-138).

Toplum sözleşmesinin özünü oluşturan genel istenç, kamusal yarara yönelik olup, hiçbir zaman değişmez, bozulmaz ve yok edilemez. Genel istenç, herkesin eşitliği ile özgürlüğünü dile getirir. Bununla birlikte, genel istenç, her zaman doğru ve kamusal yarara yönelik olmasına rağmen, onu yöneten kafalar ne yazık ki her zaman aynı ve aydın değildir. Dolayısıyla, buradan halkın kararlarının her zaman aynı doğrultuda olacağı sonucu çıkartmak hatalı olacaktır. İnsan, her zaman kendi iyiliğini ister, ama kendi iyiliğinin tam olarak ne olduğunu ve nerede bulunduğunu her zaman kestiremez. Bu nedenle, halkın çoğunun zaman zaman aldatılma ihtimali vardır. Bu durumda yapılacak şey; halkın sağlıklı karar vermesi için, yasa metnini hazırlayacak, kamu yararını görebilen üstün zekâlı görevliler bulmaktır ki onlar da yasa metinlerini bilgelikle kaleme alan görevliler olmalıdır (Rousseau, 1993: 39). Kısaca, Rousseau'nun savunduğu, bilge kişilerin yönetimidir. Rousseau yönetimde üç aygıt tanır: Yasacı, egemen varlık ve hükümet. Egemen varlık, toplum sözleşmesini yaparak, bütün varlığını ve bütün gücünü genel istemin buyruğuna veren halk üyelerinin birliğidir. (Rousseau, 1993: 26).

Rousseau, genel istençle bir birleşimin olması sonucu ortaya çıkan özgürlüğü, insan niteliğinin önemli bir parçası olarak görür ve özgürlüğünden vazgeçmenin insan olma niteliğinden, insanlık haklarından vazgeçmekle aynı olduğunu düşünmektedir (Rousseau, 1993:20). Rousseau, özgürlük sorununu, doğal durum ile toplumsal durum bağlamında ele alarak çözmeye çalışmaktadır, çünkü doğal durumdaki özgürlüğümüz ile toplumsal

durumdaki özgürlüklerimiz birbirinden farklıdır. Bu anlamda, Rousseau, “insanın toplum sözleşmesiyle yitirdiği şey, doğal özgürlüğü ile isteyip elde edebileceği şeyler üzerindeki sınırsız bir haktır. Kazandığı şeyse, toplumsal özgürlükle, elindeki şeylerin sahipliğidir” şeklinde bir ifadeye bulunur ve şöyle devam eder: “Bu denkleştirmede yanılmamak için, sınırını kişinin gücünde bulan doğal özgürlüğü halkın oyuyla sınırlı toplum özgürlüğünden; kaba gücün ya da ilk oturma hakkının bir sonucu olan elde bulundurmaya, gerçek bir yetiye dayanan sahiplikten ayırt etmek gerekir... Yani insanın toplum halinde elde ettiklerine, insanı kendi kendisinin efendisi yapan manevi özgürlüğünü ekleyebiliriz: Çünkü salt isteklere uymak kölelik, kendimiz için koyduğumuz yasalara boyun eğmekse özgürlüktür” (Rousseau, 1993:30).

Özgürlüğün genel istençle gerçekleşeceğini düşünen Rousseau, yurttaşların genel istenç tarafından yönetilmeye rıza göstermekle, onun kendine has kuralları tarafından yönetilmeye de razı oldukları anlamına geldiğini vurgular. Bu nedenle, genel istencin hükmü altında yaşayan herkes, gerçekten özgürdür. Bu özgürlük, aynı zamanda ahlakidir, çünkü özgürlük, kendi kendini dayatan adil bir yasaya itaat etmekten oluşur. Rousseau’ya göre, gerçek özgürlük; herkesin sadece kendisinin seçmiş olduğu yasaya itaat etmesidir (Tannenbaum-Schultz, 2007:303).

Rousseau’nun meşru devlet anlayışının odak noktası; genel istenç sonucunda ortaya çıkan özgürlüktür ve Rousseau, özgürlüğün elde edilebilmesi için eşitliğin de zorunlu olduğunu savunur. Bununla birlikte, Rousseau, yine de sadece eşitlik arayışı içinde olunmaması gerektiği konusunda ısrar etmektedir.

Bütün bu söylenenler ışığında, doğa durumu, toplum sözleşmesi, genel istenç ve özgürlük kavramlarının Rousseau için, birbiriyle ne kadar bağlantılı kavramlar olduğu açıktır. Rousseau, bu kavramların yerleştirilmesinde, eğitimin esas olduğunu düşünmektedir. Halkın ortak bir düşüncede birleştirilip düzenin sürdürülebilmesi için *Emile* adlı eserinde eğitimin gerekliliğini vurgulamaktadır. Eğitim sayesinde, halkın aydınlanması ve genel istence yönelimi sağlanır ve böylece halk kolayca kandırılmaz, kimseye aldanmaz ve artık genel istençten yana iyi yönde kararlar almaya başlar. *Emile* adlı eserinde Rousseau, bireyin eğitimini baştan itibaren ele alarak, iyi istencine sahip kişilerin nasıl yetiştirileceği konusunda

bilgiler vermektedir. Bu sayede, sözleşmeyle düzenin sağlandığı toplumda, doğru eğitimle genel istence uyumlu, özgür bireyler yer almaktadır.

Sonuç

Rousseau, *Toplum Sözleşmesi* adlı eserine, “insan özgür doğar, oysa her yerde zincire vurulmuştur” sözleriyle başlar ve bu durumun nasıl meşrulaştığını inceleyeceğini belirtir. Yapmaya çalıştığı şey; insanların doğa durumundaki kadar eşit ve özgür oldukları bir toplum ve devlet düzeni kurmaktır. Bunun yolu da bütün yurttaşların bizzat yasama yetkisini kullandığı doğrudan demokrasiden geçmektedir. Rousseau, bütün irade ve istençlerin ortak noktada buluşup anlam kazanacağı, siyasi bir yapı kurmak istemektedir.

Rousseau’da halkın istenci, kuramın odak noktasıdır. Onun bütünlükçü demokrasi kuramı, dozu ayarlanmış birçokluğun katılımını ve hiçbir bireyi dışarıda bırakmadan, herkesin yasa yapma sürecine katılımını öngörür.

Rousseau, doğa durumunun gerçek özgürlük alanı olduğunu iddia ederek, özgürlükten vazgeçmenin insanlıktan vazgeçmek anlamına geldiğini düşünmektedir. Bununla birlikte, biz, doğal durumdan uygar toplumsal duruma geçerken zorunlu olarak doğal özgürlüğümüzü yitiririz. Bu noktada, Rousseau, temel sorunun; uygarlığın doğal özgürlüğü ortadan kaldırırken, onun yerine geçebilecek daha kapsamlı bir özgürlük getirememiş olmak olduğunu düşünmektedir. Bu anlamda, Rousseau, sözleşme aracılığıyla doğal eşitliği ortadan kaldırmak yerine, doğanın insanlar arasına koyduğu maddesel eşitsizliği kaldırıp, yerine manevi ve haklı bir eşitlik getirir. Bu sözleşmede insanlar, güç ve zekâ bakımından değilse bile, sözleşme ve hak hukuk yoluyla eşit olurlar (Rousseau, 1993:34).

Bununla birlikte, ne yazık ki Rousseau’nun düşüncesinde yer alan istencin ortaya çıkması ve çıkarların ortak noktada birleştirilmesi sürecinde, birçok özel iradenin bir araya gelerek genel bir istenç ile hareket etmesi oldukça zor gözükmektedir.

Kaynakça

- 1- Kymlica, W., 2006, *Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş*, Çev: E. Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul
- 2- Rousseau, J.Jacques, 1993, *Toplum Sözleşmesi*, Çev:V. Günyol, Adam Yayınları,1993, İstanbul
- 3- Rousseau 2004, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, Çev. R. Nuri İleri, Say Yayınları, İstanbul
- 4- Rousseau, J., 2003, *İtirafılar 2*, Çev: S. Özburun, Kaknüs Yayınları, İstanbul,
- 5-Thomson, D., 2006, *Siyasi Düşünce Tarihi*, Çev: Ali Y.Aydoğan ve diğerleri, Metropol Yayınları, İstanbul
- 6- Tannenbaum, D.- Schultz, D., 2007, *Siyasi Düşünce Tarihi Filozoflar ve Fikirleri*, Çev: F. Demirci, Adres Yayınları, Ankara
- 7- Yalvaç, F., 2007, *J.J. Rousseau ve Uluslararası İlişkiler*, phoneix yayınları, İstanbul,
- 8- Uygun, O., 2003, *Demokrasinin Tarihsel, Felsefi ve Ahlaki Boyutları*, İnkılap Kitapevi, İstanbul